

СОЦІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ

О.Ф. Новікова, д.е.н.

ФОРМУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТАЛОГО РОЗВИТКУ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ

Існування людської цивілізації все більше стає під загрозою через відсутність усвідомлення відповідальності нинішнього покоління перед майбутніми. Така глобальна проблема була визначена ще у першій половині ХХ ст. академіком В. Вернадським, вона була ґрунтовно викладена в ноосферній концепції, яку розвинули науковці та управлінці наступних поколінь і продовжили її у концепції сталого розвитку. Відповідальність покладається в першу чергу на сучасну спільноту за збереження самих себе і природних ресурсів. Одночасно ставиться умова підтримувати на гідному рівні якість життя людей і стан довкілля. Досягнення таких цільових орієнтирів має відбуватися за умов соціального прогресу, який визнає потреби та можливості розвитку кожної людини. Механізми досягнення таких цільових орієнтирів потребують узгодженості економічного, соціального та екологічного розвитку.

Ідеологія сталого розвитку продовжила та розвинула концепцію ноосфери й активізувала світову спільноту до певних дій у цьому напрямі, через міжнародні саміти та конференції зі сталого розвитку, ряд правових міжнародних документів та обов'язків країн із впровадження принципів сталого розвитку в систему господарювання.

В Україні був сплеск активності протягом 2002-2008 рр. серед науковців та управлінців щодо виконання зобов'язань зі сталого розвитку [1, с. 30-46]. Але незважаючи на зростання актуальності проблеми запровадження сталого розвитку в Україні, що підтверджується погіршенням економічного, екологічного та соціального становища в країні, недодержанням вимог євроінтеграції, зростанням негативних наслідків прояву небезпек та ризиків в економічній, екологічній та соціальній сферах, дії всіх суб'єктів

господарювання з цих питань на всіх рівнях управління стали пасивними, неконструктивними та неефективними. Відсутня концептуальна, правова та стратегічна підстава для позитивних зрушень щодо запровадження сталого розвитку в Україні. У структурі Мінекономрозвитку та торгівлі України ліквідовано департамент зі сталого розвитку. При Кабміні України створено Національну Раду зі сталого розвитку [2], яка вже протягом трьох років не функціонує. Навіть підготовка України до звітування на Конференції ООН зі сталого розвитку РІО+20 у 2012 р. [3, 4] не ініціювала до прийняття Концепції сталого розвитку України. Проект Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 р. не містить ні в колі цілей, ні в напрямках, ні в механізмах реалізації засад забезпечення сталого розвитку [5].

Деякі незначні зрушення з реалізації засад сталого розвитку на підприємствах України простежуються через застосування міжнародних стандартів ICCSR – 08260008000 [6] та ISO 26000:2010 [7]. Але ці окремі фрагменти не сприяють комплексному запровадженню сталого розвитку в Україні, що поглиблює розрив у його кінцевих цілях із реальним станом у цій сфері, який склався в державі. Незмінність ситуації призведе до значного відставання України до досягнення цільових орієнтирів, людський потенціал буде кількісно зменшуватись, якісно погіршуватись, природні ресурси будуть знищуватись більш інтенсивними темпами, навколишнє середовище буде погіршуватись, відходи виробництва та побуту зростатимуть, економічні можливості економічного розвитку більш інтенсивно будуть зменшуватись, соціальні ресурси будуть втрачати свої властивості. Ці песимістичні прогнози стануть перешкодою для гідного життя населення України, вступу до ЄС, посилять загрози національній безпеці, знизять зацікавленість зовнішніх інвесторів у партнерських відносинах з Україною тощо. Постає гостре питання, як змінити ситуацію на краще щодо запровадження сталого розвитку в Україні та подолання визначених перешкод на цьому шляху.

Перш за все доцільно змінити ставлення до пріоритетності складових сталого розвитку. Незважаючи на потреби збалансованості та гармонійності трьох підсистем сталого розвитку – економічної, соціальної, екологічної, як головної вимоги досягнення сталого розвитку, тривалий термін у наукових дослідженнях та

управлінській практиці перевага віддавалась економіко-екологічному напрямку. Соціальна компонента сталого розвитку значною мірою ігнорувалась. Це призвело до значних негативних наслідків у всіх трьох сферах сталого розвитку одночасно і знизило можливості досягти його цільових орієнтирів. В економічній сфері соціальні цілі та діяльність із їх досягнення не ініціюється та не реалізується через складні об'єктивні несприятливі умови та через неефективність системи державного управління. Об'єктивні перешкоди пов'язані з тим, що економіка України є енерго- та ресурсовитратною та продукує значні обсяги відходів. Ресурсовидобувні галузі, а також хімічна та металургійна є бюджетоутворюючими, а їх технологічний рівень є низьким та застарілим. Такий стан потребує докорінних перетворень, які можуть відбутися за умов пріоритетності соціальних перспектив та їх втілення в реальні дії при модернізації економіки, держави та управління. Така модернізація має спрямовуватися на створення умов зацікавленості влади і суспільства в реформуванні системи відносин у країні на засадах сталого розвитку. Це свідчить про пріоритетність соціальної складової, коли соціальна відповідальність бізнесу, держави, суспільства та людини щодо формування сталого розвитку втілюється в реальну соціально відповідальну поведінку та діяльність, які обумовлені реалізацією соціально спрямованих державних та регіональних стратегій, укріпленням у свідомості членів суспільства цінностей піклування про майбутні покоління, підвищенням ролі цілеспрямованого виховання, освіти, культури в позитивному ставленні до заощадливої поведінки до ресурсів людини та природи тощо.

Така постановка проблеми щодо ролі соціального потенціалу у формуванні та запровадженні сталого розвитку потребує глибокого пізнання його сутності, джерел формування, витоків накопичення, можливостей реалізації та ефективності використання з метою конструктивного впровадження в систему господарювання.

Наукові дослідження з проблем соціального потенціалу сталого розвитку знайшли в Україні незначний розвиток та термін. Певною мірою вони компенсувалися накопиченням результатів наукових досліджень зі сталого розвитку та великою кількістю якісних монографічних видань та наукових статей. Простежується розкриття концептуальних засад соціального потенціалу сталого розвитку. Відбулось певне розмежування напрямів досліджень, де

розкривався соціальний потенціал. Він знайшов місце в концептуальних засадах сталого розвитку, а також при розкритті соціального потенціалу в контексті загальних проблем розвитку країни й окремих його складових (інноваційного, економічного, соціального, людського, освітнього, культурного тощо).

Найбільш відомі наукові праці з комплексних проблем сталого розвитку Б. Буркинського, М. Згуровського, В. Кухара, О. Білоруса, З. Герасимчук, Б. Данилишина С. Лісовського, Л. Немець, І. Александрова [8-16]. Одночасно теоретико-методологічні засади розвитку соціального потенціалу знайшли розвиток у публікаціях Е. Лібанової, А. Колота, О. Грішнкової, В. Куценко, М. Белорусової, Т. Петрушиної, С. Штирбул, І. Ящишиної [17-23], В. Антонюк [34]. Але в цих публікаціях соціальний потенціал сталого розвитку або поданий вкрай поверхово, або розкривається взагалі без контексту сталого розвитку.

Це ставить певні перешкоди до з'ясування сутності соціального потенціалу сталого розвитку, його концептуального визначення у процесі формування та використання.

Мета статті полягає в обґрунтуванні теоретико-методологічних засад формування та використання соціального потенціалу сталого розвитку та розробці концептуальних підходів до його визначення й оцінки.

Оцінка концептуальних засад сталого розвитку, яка міститься в наукових працях фахівців цього напрямку, а також різні варіанти проектів Концепцій зі сталого розвитку, які розроблено та не схвалено в Україні, свідчить про певні переваги у їх змісті екологічної або економіко-екологічної спрямованості з певним ігноруванням соціальної складової. Такі підходи обумовили недооцінку використання соціальних важелів та соціального потенціалу в досягненні цілей сталого розвитку, незадіяність соціальних ресурсів та незалученість соціального капіталу до цих процесів. Переваги соціальної складової сталого розвитку впливають із реалізації ноосферної концепції, яка визначає таку гармонійність економічного, соціального та екологічного розвитку, яка від покоління до покоління не зменшує якість і безпеку життя, не погіршує стан довкілля і сприяє соціальному прогресу. Подальше усвідомлення та визначення значущості соціальної складової сталого розвитку простежується в політиці країн, які взяли на себе обов'язки перед сві-

товою спільнотою щодо запровадження сталого розвитку. Це підтверджує зміст рекомендацій Конференцій ООН зі сталого розвитку РІО+20 (20-22 червня 2012 р.), які визначили важливість забезпечення свободи, миру і безпеки, дотримання всіх прав людини, у тому числі права на розвиток та права на гідний рівень життя та демонстрацію сукупної прихильності щодо побудови орієнтованого на розвиток справедливого та демократичного суспільства [3].

Пізнання будь-якого соціального процесу, явища потребує визначення ключових понять, які його розкривають. Формування категоріального апарату дозволяє розкрити сутність предмета дослідження, визначити витoki та джерела його походження, встановити послідовність становлення, особисті ознаки, риси, характеристики.

Соціальний потенціал – це унікальна міждисциплінарна категорія, яку досліджують філософи, соціологи, економісти, юристи, медики. Відкрити її глибинну сутність неможливо, не усвідомивши базові поняття, їх зміст та сутність.

Необхідно якісно та повно визначити зміст ключового поняття «соціальний потенціал сталого розвитку», усвідомити та розкрити зміст вихідних понять «потенціал», «ресурс», «резерв», «капітал», а тоді вже у сполученні із соціальною характеристикою пояснити їх сутність. Незважаючи на значне використання серед науковців цих понять, більшість із них не носить стійкого характеру, є плутанина та підміна одне одним. Більшість тлумачень значення «потенціал» правомірно зводиться до таких характеристик, як наявність запасів, засобів, можливостей, здібностей, спроможностей, які є в наявності та можуть бути реалізовані для досягнення цілей, реалізації планів, розв'язання конкретних завдань. Потенціал має властивості формуватись, зберігатись, накопичуватись, реалізовуватись, використовуватись та розвиватись. У такому контексті змісту поняття потенціал він визначається як ресурсна категорія, яка вказує на наявність ресурсів, що можуть використовуватися для досягнення конкретних цілей.

Взаємозв'язок і взаємозумовленість понять «ресурс» і «потенціал» зводиться до того, що одні автори їх ідентифікують одне з одним, інші їх розрізняють. Слово «ресурс» походить від фр. *ressource* "допоміжний засіб"; *resourdre* "підніматися"; лат. *resurgere* "розпрямлятися, підніматися" [24]. Ресурси – це: 1) дос-

тупні засоби, доходи, запаси чого-небудь, їх джерела; 2) реальні й потенційні можливості, кошти, резерви, якими володіє система, у яких може виникнути необхідність для забезпечення різних сфер життєдіяльності людини і суспільства; до них, як правило, належать духовні й матеріальні цінності та блага, пов'язані з повсякденними життєвими інтересами людей; 3) джерела і передумови отримання необхідних людям матеріальних і духовних благ, які можна реалізувати в наявній системі відносин і при певному рівні технологічного розвитку [25]. Виходячи з такого розуміння ресурсів правомірним є їх розподіл на реальні та потенційні можливості, які можуть реалізовуватись відповідно до суспільних потреб та умов розвитку. Але для розкриття певних особливостей сутності ресурсної категорії використовується термін «резерв». Резерв – це запас, джерело, звідки черпаються нові сили, ще не використані можливості [26]. Для високого ступеня життєздатності, відтворення і розвитку системи необхідно володіти не тільки ресурсами, але й залучати накопичені, але не використововані резерви. Взаємозв'язок понять «потенціал», «ресурси» і «резерви» полягає в тому, що резерви є тим джерелом, з якого будуть черпатися ресурси у разі їх використання та реалізації.

Співвідношення понять «ресурси» – «потенціал» залежить від об'єкта дослідження соціально-економічної системи. Зокрема, принциповою відмінністю між термінами «ресурси» та «потенціал» є те, що ресурси існують незалежно від суб'єктів економічної діяльності, а потенціал соціально-економічної системи і суспільства в цілому є невід'ємним від суб'єктів діяльності. Таким чином, «потенціал», крім матеріальних та нематеріальних засобів, включає здібності робітника, здатність колективу, підприємства, суспільства в цілому до ефективного використання наявних ресурсів.

Прагнення усвідомити та визначити зміст понять «потенціал», «ресурс», «капітал» простежується у більшості науковців, які опрацьовують соціальні системи в контексті їх подальшого розвитку. Щодо їх використання у соціально-економічних дослідженнях їх аналіз здійснено Н. Тютюник та О. Ігнатовою [27], які схематично подали взаємозв'язок між ними (рис. 1).

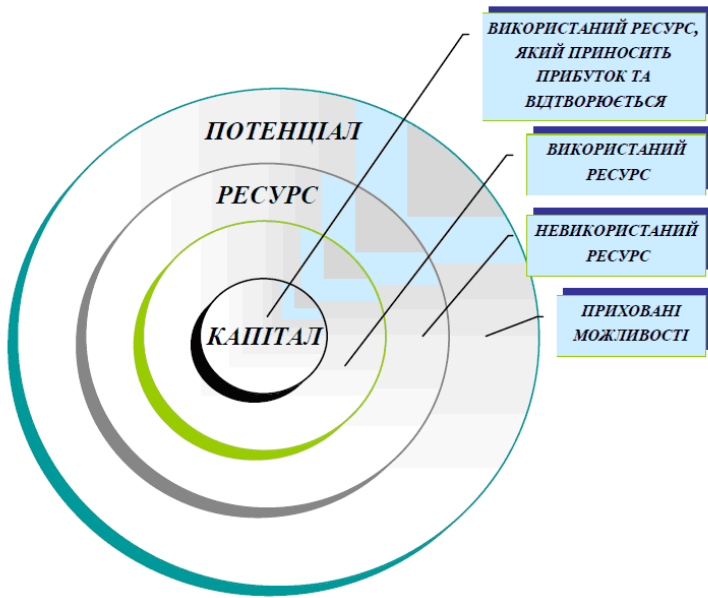

Рис. 1. Умовне співвідношення понять «потенціал», «ресурс», «капітал»

Саме таке розуміння вихідних категорій «потенціал», «ресурс», «капітал» дає можливість розкрити сутність поняття соціального потенціалу, соціального ресурсу та соціального капіталу для формування концептуальних засад соціального потенціалу сталого розвитку.

Незважаючи на значну солідарну основу в розумінні дослідниками вихідних категорій «потенціал», «ресурс», «капітал», щодо соціального потенціалу кількість понять та дефініцій значно поширюється при певній загальній спрямованості. Різниця обумовлена кінцевою метою дослідження, щодо чого розглядається та використовується соціальний потенціал, соціальні ресурси, соціальний капітал. Найбільше теоретичне обґрунтування з розкриттям глибинної сутності соціального потенціалу як категорії, що знімає суперечності в категорії «соціальний капітал», яка полягає в наявності неринкової (соціальної) сутності та ринкової категорії «капітал», що безпосередньо має відношення до ринку, подано в дослі-

дження російського автора С. Штирбул [22]. Такі вихідні посилки автора визначили зміст та структуру соціального потенціалу. Вона вважає, що соціальний потенціал – це система відносин, яка не обмежується ринковими та забезпечує формування нових стимулів і мотивів економічного розвитку, інновацій, забезпечує нові форми поєднання факторів виробництва та алокації ресурсів, а також надає синергетичний ефект від сукупності дії її складових [22, с. 18]. До складових соціального потенціалу С. Штирбул відносить: культурне багатство і культурний потенціал, природне багатство і природний потенціал, ступінь соціальної захищеності членів суспільства, національні традиції та деякі стійкі цивілізаційні особливості, економічну роль держави та економічну роль громадянського суспільства, систему відносин солідарності. Такий широкий підхід до розуміння категорії «соціальний потенціал» виправданий і має сенс із позицій національної безпеки держави, нагромадження національного багатства, розвитку демократичних засад суспільства та національної ідентичності, а головне, з позицій зміни самої людини, як головного носія соціального потенціалу.

Більш науково-практичний та управлінський аспект розуміння соціального потенціалу викладено у статті А. Підберезкіна «Соціальний потенціал і стратегія довгострокового розвитку Росії [28, с. 9]. Він вважає, що соціальний потенціал – це найважливіша частка національного людського потенціалу, а також ключова умова його реалізації, тобто перетворення на капітал. Такий підхід відрізняється від більшості уявлень науковців, які вважають людський потенціал складовою соціального потенціалу. Одночасно А. Підберезкін погоджується з визначенням соціального потенціалу, яке обґрунтовують А. Дрегало і В. Ульяновський – автори монографії «Соціальний простір і потенціал регіону». Вони під соціальним потенціалом розуміють сукупність матеріальних і духовних цінностей суспільства, які визнають потенційну можливість розвитку або дезінтеграції соціуму [29, с. 24]. Але головною думкою А. Підберезкіна, який визначає роль соціального потенціалу у стратегіях розвитку Росії, є зміна ідеології формування стратегій розвитку в Росії. Він вважає, що розпочинати цей процес необхідно з інтерпретації національних інтересів і цінностей, зміни цілей стратегій на прискорений розвиток національного людського потенціалу і його реалізації, перетворення на національний людський

капітал. Такий погляд потребує підпорядкованості макроекономічної стратегії модернізації та інноваційного розвитку національному людському потенціалу, а не навпаки, що має місце у практиці державного управління в Росії. Визначений підхід підкреслює пріоритетність соціальної складової в суспільному розвитку країни.

Для перетворень у системі управління державою, які б дійсно були спрямовані на пріоритетність постановки та досягнення соціальних цілей, необхідно опрацьовувати ці питання та здійснювати пошук науково обґрунтованих рішень та моделей розвитку, які забезпечують збалансованість складових системи господарювання, у першу чергу соціальної та економічної. Саме на визначення ролі соціального потенціалу в розвитку економіки була спрямована науково-дослідницька робота, яка виконувалась російськими науковцями за фінансовою підтримкою Російського Гуманітарного наукового фонду (проект №07-02-00251a). Її результати докладно подано І. Масловою в Інтернеті [29] та в публікаціях [30]. І. Маслова підкреслює, що саме пошук нових та ефективних важелів розвитку економіки обумовив поглиблення знань щодо мобілізації соціальних ресурсів та механізмів взаємозв'язку економічної та соціальної підсистем, усвідомлення зростання соціальної підсистеми як відносно самостійного чинника суспільного прогресу. Інтерпретація загального поняття «потенціал», викладена автором, є розумінням до змісту суміжних категорій. Вона, як і більшість науковців, визнає, що «потенціал – це можливість того чи іншого ресурсу, яка існує у прихованому вигляді, бути використаною для вирішення конкретних завдань за наявності засобів та певних умов». Автор звертає увагу на суттєві розбіжності між наявними можливостями та безпосереднім їх використанням, між повним, наявним потенціалом та частиною, що реалізується. Це дає змогу розмежувати поняття «потенціал» і «ресурс», а відповідно, «соціальний потенціал» і «соціальний ресурс». І. Маслова підтримує думку В. Полозова щодо поняття «ресурсу», яке само по собі визначає енергію, речовину, інформацію, які формуються за межами системи, що конкретно досліджується і стають для неї вихідним матеріалом функціонування, розвитку, існування. Одночасно автор стверджує, що потенціал, а відповідно і соціальний потенціал вимірюються і можна здійснити його статистичні оцінки, а со-

ціальний ресурс – ні, що є аргументом неправомірності ототожнення соціального потенціалу й соціального ресурсу.

У проведеному російськими вченими дослідженні «соціальний ресурс» визначився як характеристика деякого запасу нематеріальних рушійних сил розвитку, соціальних зв'язків, що сформувались у суспільстві, і соціальних інститутів, обслуговуючих функціонування економіки [30]. А соціальний потенціал зведено ними до населення, яке є носієм низки потенціалів. Так, на їх думку, соціальний потенціал можна визначити як наявне в суспільстві (території, міста, району) населення у якості носія демографічного, трудового, освітнього інтелектуального потенціалів і потенціалу культури, які можуть бути оцінені за допомогою сукупності відповідних статистичних показників. При більш повному розкритті змісту соціального потенціалу підкреслюється, що він, як носій різноманітних функцій і соціальних ролей у різних сферах та галузях життєдіяльності, є одночасно інтегральною характеристикою населення, яке визначає широке коло форм та видів соціальної організації.

Доцільність теоретичних обґрунтувань проведеного російськими науковцями дослідження підкреслюється гострими потребами оцінки соціального потенціалу. Результати такої оцінки мають, на їх погляд, використовуватись у діяльності органів управління центру, суб'єктів Російської Федерації та органів місцевого самоврядування при розробці та реалізації заходів щодо підтримки стандартів рівня життя та виконання соціальних обов'язків на всій території країни з урахуванням територіальних особливостей та диференціації.

До соціального потенціалу на рівні організації звернулися представники соціологічної науки і розпочали вони з визначення понятійного апарату. На думку В. Бокаревої, яку вона виклала у статті «Соціальний потенціал російського малого бізнесу в умовах глобалізації [31, с. 197], соціальний потенціал – це категорія, яка характеризує нереалізовані соціальні можливості й соціальні ресурси. При цьому підкреслюється, що соціальний потенціал є комбінацією ресурсів, яка дає додаткові переваги за рахунок ефекта синергізму. У зв'язку із цим нагромадження соціального потенціалу не пов'язане із простим зростанням його інтенсифікації, а у глибинному структурно-компонентному взаємодоповненні, визначає

можливості більш повного використання кожного з компонентів для підвищення ефективності соціального управління.

До цього різноманіття поглядів, переконань та визначень, які розкривають категорію «соціальний потенціал» та суміжні з нею поняття, доцільно включити результати наукових досліджень Інституту соціології НАН України. Вони мають певні результати визначеного напрямку досліджень із соціального потенціалу інноваційного економічного розвитку. Саме цим питанням присвячена стаття Т. Петрушиної «Соціальний потенціал інноваційного економічного розвитку: анатомія визначення понять» [21]. Послідовне розкриття автором вихідних понять та їх змісту «потенціал», «ресурс», «капітал» призвело до можливості власного погляду на категорію «соціальний потенціал», який розуміється, по-перше, як потенціал системи соціальних відносин (потенціал системи суспільного устрою), по-друге, потенціал окремих соціальних груп, по-третє, потенціал або можливості, породжені рівнем і якістю розвитку соціальної сфери суспільства. На її думку, соціальний потенціал складається із сукупного потенціалу соціальних суб'єктів, соціальних відносин та соціальних інститутів. Таке розуміння методологічних посилок розробки понятійно-термінологічного апарату дослідження дозволило автору конкретизувати його відповідно до економічного розвитку та інноваційного розвитку економіки. Так, соціальний потенціал економічного розвитку вона визначила як сукупний потенціал соціальних суб'єктів, соціальних відносин і соціальних інститутів, які забезпечують розвиток економічної сфери життєдіяльності суспільства. А конкретизація відповідно інноваційного напрямку розвитку економіки дозволила в загальному вигляді соціальний потенціал інноваційного розвитку визначити як здатність суспільства реалізовувати інноваційну модель економічного розвитку. У більш розгорнутому вигляді, на думку автора, соціальний потенціал інноваційного економічного розвитку – це сукупна здібність членів суспільства створювати, сприймати, розповсюджувати та запроваджувати нововведення, які забезпечують економічний розвиток, а також організаційно-інституційні можливості суспільства підтримувати інноваційні практики соціальних суб'єктів економічної діяльності. Т. Петрушина визначає, що розкриття теоретичної основи соціального потенціалу іннова-

ційного розвитку економіки дає підставу для подальшої його оцінки та можливостей максимальної реалізації.

Новим і важливим у контексті вимірювання та оцінки національного багатства є погляд І. Бобух щодо усвідомлення значущості соціального потенціалу у формуванні та нагромадженні національного багатства. У своїй статті «Соціальний потенціал як новітня складова національного багатства» [32] автор систематизує та обґрунтовує погляди багатьох дослідників, які визначають постійно зростаючу роль нематеріальних елементів у структурі національного багатства, де соціальний потенціал (у тому числі капітал) має пріоритетне значення. Теоретико-методологічні узагальнення соціального потенціалу та капіталу разом із науково-методичними та структурно-логічними підходами до їх побудови та визначення дали можливість розкрити авторське розуміння цих категорій. Так, соціальний потенціал як складова національного багатства являє собою вартісну характеристику сукупності ресурсів доступу до інформації та влади через мережі, взаємовідносини, норми та інститути, опосередкованого певним рівнем довіри, через яке люди реалізують або отримують можливості реалізації власних здібностей і впливають на прийняття рішень, що складається із соціального капіталу та незадіяного (некапіталізованого) потенціалу. Під соціальним капіталом І. Бобух розуміє вартісну характеристику реалізованих суспільних й індивідуальних можливостей (демографічних, освітніх, професійних, соціально-інфраструктурних, працевлаштування тощо), задіяних в економічній діяльності людей. Автор вкладає у зміст незадіяного потенціалу вартісну характеристику нереалізованих на даний час можливостей реалізації здібностей людей, незадіяних в економічній діяльності. А незадіяний соціальний капітал – це вартісна характеристика тимчасово не використуваних можливостей зайнятого населення. Розкриття підходів автора щодо визначення впливу соціального потенціалу (у тому числі соціального капіталу) на економічний розвиток та виділення його як елементу національного багатства свідчить про можливість трансформації цих теоретико-методологічних та науково-практичних здобутків до визначення концептуальних засад соціального потенціалу сталого розвитку.

Розуміння важливості накопичення соціального потенціалу та його перетворення на капіталізований ресурс із поступовим збі-

льшенням за рахунок цього національного багатства призводить до необхідності застосування у практиці управління ресурсно-потенційного підходу, який сприяє цим процесам. Переваги такого підходу через механізм активізації ресурсно-залежних прошарків населення наведені у статті російських авторів «Ресурсно-потенційний підхід в умовах сучасної соціальної політики Росії» [33]. Тут розкрито можливості перетворення незадіяних ресурсів об'єктів соціального захисту на активний ресурс самозабезпечення, саморозвитку, самоактуалізації через використання інституціонального та суспільного потенціалів. Ресурсно-потенційний підхід формує та застосовує ціннісно-нормативні, організаційно-структурні, функціональні механізми діяльності, що підвищують рівень ресурсного потенціалу особистості, соціальні групи, які потребують соціального захисту. Це відбувається шляхом освоєння нових цінностей, норм, вимог, моделей поведінки як підстави соціалізації і призводить до зміни об'єкта соціального захисту соціального статусу та ролі в суспільстві. Цей нетиповий приклад суспільних перемог свідчить про значні незадіяні резерви активізації соціальних ресурсів суспільного розвитку, а особливо щодо сталого розвитку.

Повнота викладення категоріального апарату, пов'язаного з терміном «потенціал», обумовлює визначення поняття «капітал» та його розкриття відповідно до потенціалу та ресурсів. Капітал прихильниками неокласичної теорії визначається як усе те, що може приносити дохід. У класичному варіанті капітал – це вартість, яка у своєму русі авансується, зберігається та приносить додаткову вартість. Але «соціальний капітал» не є вартістю. Цю особливість змістовно пояснює С. Штирбул [22, с. 13]. Вона вважає, що «соціальний капітал» створює певне суспільне багатство, яке полягає у високій довірі інститутам, владі, правопорядку, високому рівні соціального партнерства, підтримці бізнесу, більшій безпеці та зниженні ризиків у бізнесі тощо. Від використання «соціальний капітал», як і людський, – тільки зростає, поширюється кількість, частота зв'язків, ускладнюються мережі. І. Бобух [32] в історичній послідовності з моменту, коли економістами почав використовуватися термін «соціальний капітал», розкрила різноманіття підходів до його визначення та розуміння. Вона підкреслює, що загальним базовим підґрунтям, яке характеризує соціальний

капітал, є соціальні цінності (передусім довіра), соціальна інфраструктура (зокрема добровільні асоціації) та моральні принципи і норми поведінки людей.

Попередній аналіз та оцінка теоретичних здобутків вітчизняних та російських фахівців надали можливість через загальне розуміння понять «потенціал», «ресурси», «капітал» визначити їх використання та змістовну наповненість щодо «соціального потенціалу», «соціальних ресурсів», «соціального капіталу». Залежно від об'єкта дослідження вони застосовуються в контексті суспільного, економічного, інноваційного, політичного, правового, інституційного, управлінського, культурно-інформаційного тощо дискурсу. У контексті сталого розвитку «соціальний потенціал», «соціальні ресурси» та «соціальний капітал» має певний науковий розвиток, але його вкрай недостатньо для сучасних потреб його запровадження в систему господарювання.

У монографії «Сталий розвиток промислового регіону: соціальні аспекти» [1] визначено теоретико-методологічні підходи до формування та впровадження соціальної складової сталого розвитку, виділено окремі її сторони, які розкривають зміст та складові соціального потенціалу та соціального капіталу сталого розвитку, але цілісного, послідовного та системного бачення соціального потенціалу, соціальних ресурсів та соціального капіталу тут бракує. Одночасно це узагальнення дає можливість оцінити та усвідомити ступінь розробленості соціальної проблематики сталого розвитку та акцентувати увагу на активізації соціальних ресурсів із перетворенням незадіяних можливостей соціального потенціалу, як некапіталізованого ресурсу на капітал. Подальші більш поглиблені у цьому напрямі дослідження обумовлюють окреслити, хоч незначні, але досягнення науковців із цих питань.

Так, з метою проведення оцінки використання соціального потенціалу регіону М. Белорусова [20] пропонує до його складу включити людський потенціал і потенціал соціальної інфраструктури (суспільно-політичний і інтелектуально-культурний, потенціал відновлення і збереження фізичного здоров'я, комунально-побутове обслуговування). Ці дві складові дійсно є одними з головних у структурі соціального потенціалу, але він потребує визначення таких компонентів, які є ресурсами, що можуть бути задіяні до досягнення цілей сталого розвитку.

Більш комплексно та змістовно до розкриття сутності соціального потенціалу сталого розвитку, розробки його визначення, складових та ролі в забезпеченні сталого розвитку підійшла В. Антонюк у науковій доповіді «Гідний рівень та якість життя населення в контексті формування соціального потенціалу сталого розвитку» [34]. Вона визначає соціальний потенціал як суспільне явище, яке характеризує розвиток соціуму, охоплює всі складові соціальної системи і соціальних відносин. Автор під соціальним потенціалом сталого розвитку розуміє нагромаджені можливості суспільства до забезпечення такої економічної та соціальної діяльності, яка відповідає потребам ефективного й ощадливого використання наявних ресурсів, збереження ресурсних можливостей розвитку для наступних поколінь, підтримки економічної, соціальної, екологічної безпеки й формування самовідтворювальної цілісної еко-соціо-економічної системи [34, с. 33]. Цей зміст ґрунтовно та повно визначає пріоритетну роль соціальної складової у структурі сталого розвитку, зорієнтованість суспільства на нагромадженість можливостей ефективно й ощадливо використовувати наявні ресурси та зберігати ресурсні можливості розвитку для наступних поколінь у соціально-економічній діяльності.

Одночасно до визначених положень на соціальний потенціал сталого розвитку покладається нагромадження можливостей для підтримки економічної, соціальної, екологічної безпеки та формування самовідтворювальної цілісної еко-соціо-економічної системи. З позицій досягнення цілей сталого розвитку щодо збереження ресурсів теперішнім та майбутнім поколінням і забезпечення збалансованості його трьох підсистем таке визначення має сенс. Але воно одночасно потребує паралельних визначень, які розкриють більш поглиблено значущість самої людини як головного ресурсу сталого розвитку, розкриють можливості до її збереження, обґрунтують потреби укріплення цінності самого життя та створення умов для цього.

До структури складових соціального потенціалу сталого розвитку В. Антонюк пропонує включити: людський потенціал, людський чинник виробництва, систему соціальних відносин, соціальну свідомість, соціальну інфраструктуру, соціальну політику. Така побудова соціального потенціалу має певні переваги, особливо це стосується перетворень, які відбуваються через розвиток цих складових та задіяну на цілі сталого розвитку соціальну політику дер-

жави. Ці процеси забезпечують, на думку автора, формування відповідного потребам сталого розвитку *особистого чинника виробництва і споживача*, а також формування свідомого та соціально відповідального члена суспільства, які є основою перетворення сталого розвитку з цільового орієнтира на реальну дійсність [34].

Ці наукові напрацювання є безперечно важливим внеском у розвиток теорії соціального потенціалу сталого розвитку, дають можливість через наукові узагальнення побачити новий підхід до розкриття значущості людського потенціалу в різних його проявах для досягнення цілей збереження нації та умов для її гідного існування в теперішній час і в майбутньому. Одночасно визначений підхід потребує подальшого продовження, доповнення, реформатизації в контексті управлінського та інституційного забезпечення. Більш чіткої спрямованості потребують визначення у структурі соціального потенціалу сталого розвитку його активної частки – соціальних ресурсів та соціального капіталу.

Загальне розуміння соціального потенціалу дає можливість розкрити особливості щодо сталого розвитку. Соціальний потенціал – це накопичені можливості та здібності, які визначають стан готовності до діяльності для задоволення потреб суспільства у певному напрямі розвитку. Цей напрям розвитку обумовлений його стратегічними цілями. Саме від цих цілей залежить спрямованість напрямів накопичення можливостей та здібностей, які характеризують соціальний потенціал. Соціальний потенціал, необхідний для досягнення економічного, інноваційного, екологічного, соціального, політичного, науково-технічного, інформаційного, промислового та інших цілей і напрямів розвитку суспільства і держави. Залежно від критеріїв досягнення визначених напрямів розвитку відбувається формування та використання соціального потенціалу.

Цілі сталого розвитку, незважаючи на безліч різноманітних за сутністю понять, можна конкретизувати до основних. Це – зберегти людину, створити умови для її гідного життя та розвитку. Це – зберегти ресурси для якісного життя теперішнім та майбутнім поколінням. Це – забезпечити запровадження системи господарювання, яка відповідає досягненню перших двох цілей, та створює умови для збалансованого розвитку трьох сфер – економічної, соціальної, екологічної.

Аналіз визначень сталого розвитку та розкриття сутності його понять свідчать, що певним чином вуалюється пріоритетність збереження самої людини, її життя та здоров'я, як головного ресурсу сучасного цивілізаційного світу. Одночасно необхідно для цього змінити поведінку самої людини, яка є знищувачем ресурсів для свого існування взагалі, а тим більше для її гідного існування в теперішній час та у майбутньому. Прояв соціально безвідповідальної поведінки обумовлений, з одного боку, укоріненням споживацької моделі поведінки, а з іншого – пріоритетністю економічних цілей над соціальними, коли відсутня рівновага між економічними вигодами, соціальними інтересами, екологічними витратами. Таким чином, цілі сталого розвитку носять соціальний характер, потребують досягнення цілей соціальної спрямованості за рахунок використання соціальних можливостей. Для цього необхідно навчитись людині та суспільству вмінню жити та діяти таким чином, щоб соціальна відповідальність стала превалюючою в системі соціальних відносин, у формуванні екологічної та соціальної безпеки.

Соціальний потенціал сталого розвитку – це сукупність можливостей, здібностей, готовності суспільства до перетворень для задоволення потреб у збереженні та розвитку людини, ресурсів для гідного життя теперішнього та майбутніх поколінь, у збалансованості та безпеці економічної, соціальної та екологічної сфер. Це визначення підкреслює значущість у структурі соціального потенціалу людського потенціалу, який визначає зміст і спрямованість потреб суспільства щодо інших складових соціального потенціалу. Теоретичні узагальнення щодо сутності та складових суспільного потенціалу свідчать, що переважна більшість учених у структурі соціального потенціалу визначають людський потенціал або потенціал населення, а А. Підберезкін узагалі вважає, що людський потенціал включає соціальний потенціал. Не вдаючись у цю дискусію підкреслимо, що людський потенціал є головною складовою соціального потенціалу. У попередніх дослідженнях уже визначалася структура соціального потенціалу [1]. Вона містить людський потенціал (життєвий, трудовий та підприємницький, освітній, духовний та соціально-психологічний), систему соціальних відносин та соціальні інститути (управлінський, правовий), соціальну інфраструктуру, систему соціальних відно-

син. Перелік похідних потенціалів, які містить кожна складова, визначається потребами досягнення цілей сталого розвитку. Структурну схему формування та використання соціального потенціалу сталого розвитку подано на рис. 2.

Складові соціального потенціалу сталого розвитку мають різну роль та ступінь впливу на досягнення кінцевих цілей та одна на одну. Соціально-культурна компонента у будь-якому разі є провідною для інших, і навіть для людської спільноти, системи суспільних відносин та інститутів, а також для зміни напрямів розвитку соціальної інфраструктури. Неусвідомленість гостроти потреб запровадження сталого розвитку людиною, працівником, підприємцем, управлінцем, держслужбовцем, владними структурами, національною елітою тощо, а також низька активність та діяльність щодо її запровадження залишає соціальний потенціал у стані спроможності, можливості та готовності. Перетворення його на задіяний соціальний ресурс потребує високої соціальної свідомості суб'єктів суспільства та адресних дій у певному напрямі. Тому понад усе соціальний потенціал знайде можливості для якісного формування та використання тоді, коли буде залучений та реалізований соціально-культурний потенціал.

Соціально-культурний потенціал у структурі людського потенціалу визначається через його ціннісну компоненту, яка обумовлює напрями та результати духовного та соціально-психологічного розвитку людини. Це цінність та спосіб життя, відповідальність, культура, моральність, духовність, активність тощо. Соціально-культурний потенціал у системі соціальних відносин і в забезпеченні розвитку соціальних інститутів обумовлює формування і запровадження моделі соціальної організації суспільства на засадах сталого розвитку нагромадження соціального та інституційного капіталу, становлення та реалізації соціальної відповідальності за сталий розвиток у головних суб'єктів соціальних відносин – людини, держави, суспільства і бізнесу. Без соціально-культурних ресурсів сталого розвитку є неможливим гідне ставлення людини, суспільства, соціальних інститутів до природи та її ресурсів. Взаємозв'язок та вплив соціально-культурних ресурсів на соціальну інфраструктуру обумовлює її модернізацію на потреби людського та сталого розвитку і здорового способу життя.

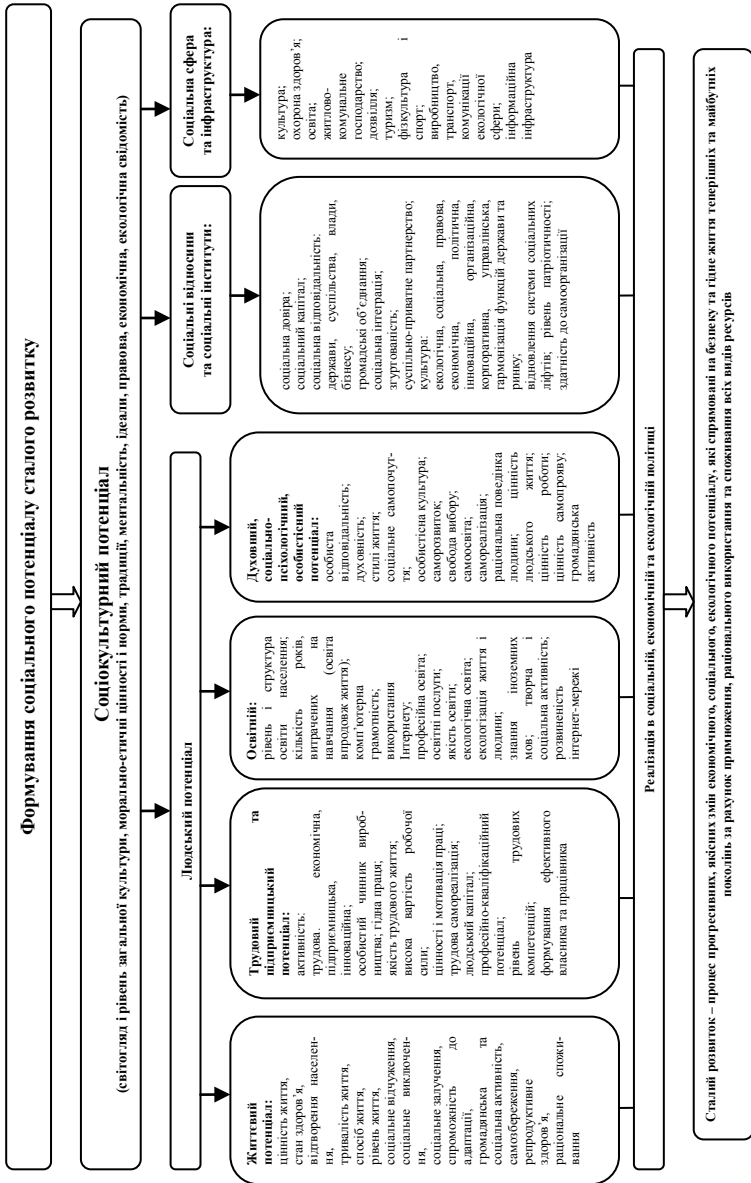

Рис. 2. Структурна схема формування та використання соціального потенціалу сталого розвитку

Людський потенціал у структурі соціального потенціалу сталого розвитку повинен мати певні властивості, які обумовлені його роллю в цих процесах. Відносно цілей сталого розвитку демографічний потенціал перетворюється на життєвий потенціал, який крім демографічних критеріїв (вік, стать, здоров'я, відтворення, тривалість життя тощо) ураховує і показники соціального благополуччя, які свідчать про роль людини в перетвореннях на шляху до сталого розвитку (соціальне відчуження, включення, залучення, спроможність до адаптації, самореалізація, самовираження). Людський потенціал залучається до економічної, трудової та підприємницької сфер і там через спосіб і характер діяльності визначається рівень його внеску у сталий розвиток.

Це – економічна, трудова, інноваційна, підприємницька активність, спрямована на формування особистого чинника виробництва, який досягає в усіх визначених сферах діяльності певних здобутків щодо забезпечення сталого розвитку. Саме через реалізацію соціально-економічного, підприємницького та трудового потенціалу людина прагне до гідного рівня та якості життя, який є вимогою сталого розвитку.

Людський потенціал, задіяний до реалізації цілей сталого розвитку, використовується в найкращому варіанті, коли перетворюється на людський капітал і підвищує завдяки своїм властивостям можливість до адресних та швидких перетворень щодо створення та запровадження різноманітних технологій збереження та раціонального використання всіх видів ресурсів. Людський потенціал за рахунок освітнього накопичує здібності для усвідомлення та запровадження в життя переваг сталого розвитку. Саме послідовність надбання знань протягом життя щодо взаємодії і взаємовідносин людини і природи створює позитивне ставлення людини до проблем сталого розвитку і спрямовує його зусилля на їх вирішення у будь-якій сфері діяльності.

Поряд із людським потенціалом соціальний потенціал сталого розвитку потребує певної спрямованості модернізаційних процесів щодо соціальних відносин та соціальних інститутів.

Соціальні відносини забезпечують взаємодію всіх складових соціального потенціалу та виходять за його межі в зовнішніх відносинах. Вони сприяють визначенню та реалізації шляхів до системного формування та ефективного використання соціального

потенціалу сталого розвитку. Розвиток соціальних відносин у цьому напрямі потребує одночасно відповідних до цього змін у соціальних інститутах. Їх головним спільним завданням щодо соціального потенціалу сталого розвитку є формування та реалізація моделей соціальної організації суспільства на засадах сталого розвитку, яка потребує відповідної державної політики сталого розвитку з пріоритетністю гідного ставлення суспільства та людини до природи та її ресурсів, а також до самого життя. Зростання свідомості людини в системі суспільних відносин сприяє активізації діяльності у цій сфері, забезпечує умови для перетворення можливостей і готовності соціального потенціалу на реальні дії. Для надання суспільним відносинам цивілізованих форм необхідний розвиток процесів самоорганізації, який потребує, у свою чергу, формування інститутів громадянського суспільства на потреби сталого розвитку.

Така спрямованість на вдосконалення соціальних відносин забезпечить соціально відповідальну поведінку суб'єктів сталого розвитку. Без становлення та реалізації соціальної відповідальності держави, суспільства, бізнесу, держави неможливо досягти цілей сталого розвитку. Послідовний системний розвиток суспільних відносин та соціальних інститутів призведе до нагромадження соціального та інституційного капіталу, зростання соціальної інтеграції та суспільної довіри.

Потребує виокремлення як структурної складової соціального потенціалу сталого розвитку соціальна інфраструктура як життєве середовище для сучасної людини та наступних поколінь. Тут і можливості, і спроможності, і готовність до задоволення потреб людини і суспільства як життєвого середовища, у матеріальних і організаційних основах гармонійного розвитку людини на високому рівні. Постають проблеми модернізації та розвитку соціальної інфраструктури на потреби населення у здоровому способі життя, у залученні якісних освітніх, медичних, рекреаційних, інформаційних, житлово-комунальних послуг тощо.

Висновки. Таким чином, концептуальні підходи до формування та використання соціального потенціалу сталого розвитку дали можливість визначити пріоритетність соціальної складової сталого розвитку та зростання її значущості у процесі його досягнення в майбутньому. Суспільству необхідно накопичувати мож-

ливості соціального потенціалу, які б створювали умови адресного впливу на економічну складову сталого розвитку щодо спрямування здобутків економічного зростання на ресурсне забезпечення сталого розвитку. Це обумовлює задіяння до цих процесів соціально-культурних регуляторів поведінки, які формують в органів влади, населення, бізнесу, громадських об'єднань певні настанови та уявлення щодо значущості сталого розвитку і механізмів його досягнення.

Кінцевою метою формування якісного соціального потенціалу є його ефективне використання взагалі та для цілей сталого розвитку зокрема. Це потребує переходу соціального потенціалу зі стану можливостей, спроможності та готовності до їх залучення як соціальних ресурсів. Найкращий спосіб реалізації соціального потенціалу до практичних дій полягає у його перетворенні на капітал. Людський потенціал характеризує спроможність до розв'язання завдань щодо сталого розвитку, а людський капітал – це реалізовані його здібності та можливості (мотиваційні, ціннісні, освітні, інноваційні, професійні, підприємницькі, фізичні та психічні, адаптаційні, духовно-моральні тощо), які приносять людині статусні та матеріальні переваги, а для цілей сталого розвитку – найоптимальніші шляхи їх досягнення.

Соціальний потенціал у сфері соціальних відносин має властивості до перетворення на соціальний капітал. Соціальний капітал є соціально-інституційним ресурсом, який забезпечує досягнення цілей сталого розвитку через співробітництво та партнерство, довіру та відповідальність, з урахуванням подолання суперечностей розвитку економічної, екологічної та соціальної сфер. Модернізація суспільних відносин на засадах сталості потребує високої активізації та концентрації зусиль влади, бізнесу, громадськості на основі реалізації соціального капіталу.

Активізація соціальних ресурсів сталого розвитку обумовлюється соціальним потенціалом людини та суспільства, соціальними відносинами та інститутами, а також соціальною відповідальністю, яка є запорукою активізації державного та регіонального управління у визначеному напрямі.

Теоретико-методологічні узагальнення щодо формування та використання соціального потенціалу сталого розвитку дали можливість усвідомити й обґрунтувати вихідні положення щодо його

перетворення на соціальний ресурс та визначити механізми активізації цих процесів. Вони зводяться до такого:

урахування особливостей соціально-культурного потенціалу українського суспільства при формуванні соціального потенціалу за рахунок зростання та накопичення морально-етичних цінностей, використання інтеграційних та мотиваційних ресурсів;

забезпечення сталості розвитку людського потенціалу, зниження, мінімізація та попередження впливу на нього економічних, соціальних та економічних ризиків;

забезпечення стійких процесів кількісного і якісного відтворення людського та трудового потенціалу, стійкого зростання людського, соціального та інтелектуального капіталу;

зростання життєвого капіталу людини, поліпшення і зміцнення здоров'я населення, продовження тривалості повноцінного життя та трудової активності, зростання здібностей до адаптації, підвищення можливостей до саморозвитку, самореалізації, самозахисту;

підвищення освітнього, професійного та соціально-культурного рівня, зростання трудових компетенцій та можливостей до їх надбання;

створення умов та можливостей безпечного й гідного існування і розвитку теперішньому та майбутнім поколінням;

формування моделі життєздатності суспільства на умовах досягнення високого рівня та якості життя населення у сполученні із соціальним, інтелектуальним і духовним зростанням;

накопичення здібностей у людини до захисту своїх прав, гарантій і свобод, оволодіння технологіями самозахисту;

створення умов та забезпечення можливостей вибору людини в усіх сферах суспільного життя;

усвідомлення людиною та суспільством переваг раціонального соціального буття над нераціональним, залучення до цих процесів освітнього потенціалу;

підвищення громадянської активності щодо спрямування діяльності об'єднань громадян на процеси переходу України до сталого розвитку;

забезпечення демократизації процесів сталого розвитку;

формування та становлення взаємної відповідальності щодо стану та перспектив безпеки і розвитку держави, суспільства, біз-

несу, особи, поширення соціально відповідальної поведінки серед суб'єктів сталого розвитку;

забезпечення підпорядкування формування та використання соціального потенціалу сталого розвитку цілям людського розвитку і соціального прогресу.

Література

1. Сталый розвиток промислового регіону: соціальні аспекти: моногр. / О.Ф. Новікова, О.І. Амоша, В.П. Антонюк та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2012. – 534 с.

2. Положення про Національну Раду зі сталого розвитку України: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.10.2009 р. № 997 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 73. – Ст. 2502.

3. Будущее, которого мы хотим: итоговый документ // Конференция ООН по устойчивому развитию РИО+20 20-22 июня 2012 г., Рио-де-Жанейро, Бразилия). – Рио-де-Жанейро, 2012. – 66 с.

4. Жизнеспособная планета жизнеспособных людей: будущее, которое мы выбираем [Электронный ресурс] / Доклад Группы высокого уровня Генерального секретаря ООН по глобальной устойчивости: принят 1 марта 2012 г. – Режим доступа: <http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?OpenAgent&DS=A/66/700 &Lang=R.>)

5. Проект Державної стратегії регіонального розвитку України до 2020 р. (проект ДСРР - 2020) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://surdp.eu/SSRD-2020>.

6. Стандартизация КСО – РИА “Стандарты и качество”. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ria-stk.ru/stg/adetail.php?ID=60780>.

7. ISO 26000:2010. Руководство по социальной ответственности = Guidance on social responsibility / International Organization for Standardization [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ksovok.com/doc/iso_fdis_26000_rus.pdf.

8. Буркинський Б.В. Економіко-екологічні основи регіонального природопольовання і розвитку // ИПРЭЭИ НАН України / Б.В. Буркинський, В.Н. Степанов, С.К. Харичков. – Одесса: Феникс, 2005. – 575 с.

9. Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти: моногр. / Міжнар. рада з науки (ICSU) [та ін.]; наук. кер. М.З. Згуровський. – К.: НТУУ «КПІ», 2010. – Ч. 1. Глобальний аналіз якості та безпеки життя людей. – С. 9-15.

10. Кухар В.П. Концепція переходу України до сталого розвитку / В.П. Кухар, Б.В. Буркинський, М.А. Голубець та ін. // Вісник НАН України. – 2007. – № 2. – С. 14-44.

11. Білорус О.Г. Глобальний сталий розвиток: моногр. / О.Г. Білорус, Ю.М. Мацейко. – К.: КНЕУ, 2006. – 488 с.

12. Герасимчук З.В. Стимулювання сталого розвитку регіону: теорія, методологія, практика: моногр. / З.В. Герасимчук, В.Г. Поліщук. – Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2011. – 516 с.

13. Данилишин Б.М. Устойчивое развитие в системе природно-ресурсных ограничений / Б.М. Данилишин, Л.Б. Шостак. – К.: СОПС Украины НАНУ, 1999. – 367 с.

14. Лісовський С.А. Суспільство і природа: баланс інтересів на теренах України: моногр. / С.А. Лісовський. – К., 2009. – 298 с.

15. Немец Л.Н. Устойчивое развитие социально-географические аспекты (на примере Украины): моногр. / Л.Н. Немец. – Харьков: Факт, 2003. – 383 с.

16. Александров І.О. Стратегія сталого розвитку регіону: моногр. / І.О. Александров, О.В. Половян, О.Ф. Коновалов, О.В. Логачова, М.Ю. Тарасова; за заг. ред. д.е.н. І.О. Александрова; / НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк: Ноулідж, 2010. – 203 с.

17. Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості: нац. доп. / кер. авт. кол. Е.М. Лібанова; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. – Умань: Візаві, 2012. – 412 с.

18. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: моногр. / за ред. А.М. Колота. – К.: КНЕУ, 2012. – 501 с.

19. Куценко В.І. Соціальна безпека в контексті сталого розвитку / В.І. Куценко, В.П. Удовиченко. – Чернігов: Видавець В.М. Лозовський, 2011. – 656 с.

20. Белорусова М.А. Оценка использования социального потенциала региона / М.А. Белорусова // Социально-экономические аспекты промышленной политики: сб. науч. трудов. – Донецк: ИЭП НАН Украины, 2008. – С. 309-316.

21. Петрушина Т. Социальный потенциал инновационного экономического развития: анатомия определения понятий / Т. Петрушина // Соціальні виміри суспільства. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2012.

22. Штырбул С.А. Социальный капитал и социальный потенциал: субъекты и функции [Электронный ресурс] / С.А. Штырбул. – М., 2010. – Режим доступа: <http://www.econ/msu.ru/cmt2/lib/a/1731/file/Shturbul.pdf>.

23. Ящишина І.В. Соціальне спрямування інноваційної економіки: досвід, тенденції, наслідки: моногр. / І. Ящишина. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я.І., 2012. – 368 с.

24. Ресурс – определение понятия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.onlineslovari.ru/dic-his/p/potensial.html>.

25. Ресурс – определение понятия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.coolreferat.com/Государственное_управление_основы_теории_и_организации_часть=15.

26. Резерв – определение понятия. Онлайн-словари [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sovslov.ru/p.php>

27. Тютюник Н.С. Використання категорій “потенціал”, “капітал”, “ресурс” у соціально-економічних дослідженнях / Н.С. Тютюник, О.А. Ігнатова // Економіка промисловості. – 2012. – № 4. – С. 351-355.

28. Подберезкин А.И. Социальный потенциал и стратегия долгосрочного развития России / А.И. Подберезкин // Вестник МГИМО-Университета. – 2011. – № 2. – С. 7-24.

29. Маслова И. Социальный потенциал развития экономики [Электронный ресурс] / И. Маслова. – Режим доступа: http://inecon.ru/tmp/Statia_Maslova_2.doc.

30. Маслова И.С. Социальный потенциал развития экономики / И.С. Маслова // Вестник Ин-та экономики РАН. – 2008. – № 2. – С. 37-53.

31. Бокарева В.Б. Социальный потенциал российского малого бизнеса в условиях глобализации / В.Б. Бокарева // Вестник НГУ. Серия: Соц.-экон. науки. – 2011. – Т. 11. – Вып. 3.

32. Бобух І. Соціальний потенціал як новітня складова національного багатства / І. Бобух // Економіст. – 2011. – № 4. – С. 68-74.

33. Замараева З.П. Ресурсно-потенциальный подход в условиях современной социальной политики России [Электронный ресурс] / З.П. Замараева, О.С. Котыченко, В.М. Новоселов, Г.А. Темчина. – Режим доступа: <http://teoria-practica.ru/-12-2012/sociology/zamaraeva-kotychenko-novoselov-telegina.pdf>.

34. Гідний рівень та якість життя населення в контексті формування соціального потенціалу сталого розвитку: наук. доп. / В.П. Антонюк, С.М. Гринецька, О.Д. Прогнімак та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2012. – 80 с.

35. Борщук Є.М. Основи теорії стійкого розвитку еколого-економічних систем: моногр. / Є.М. Борщук. – Львів: Растр-7, 2007. – 435 с.

36. Быстряков И.К. Социальные факторы обеспечения эколого-ориентированного развития экономики / И.К. Быстряков // Социально-экономический потенциал устойчивого развития: учебник / под ред. проф. Л.Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2007. – С. 943-962.

37. Степанов А.Я. Категория "потенциал" в экономике [Электронный ресурс] / А.Я. Степанов, Н.В. Иванова. – Режим доступа: <http://www.marketing.spb.ru/read/article/a66.htm>.

Надійшла до редакції 25.07.2013 р.